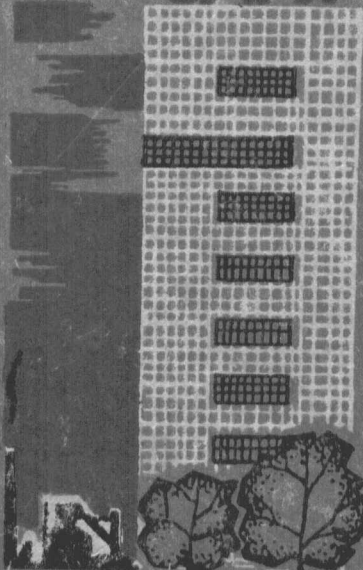

908 (477.63)
В 18

КРИВОРІЗЖЯ

ЗАРЯ

ПУТІВНИК

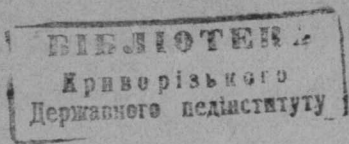
B-18

91(C2)(069)

B 18

Путівник-довідник знайомить з минулим і сучасним Кривого Рога — великого індустріального, наукового і культурного центру Радянської України, його революційними, бойовими і трудовими заслугами перед Батьківщиною. Читач знайде в ньому різноманітні відомості про видатних людей і події, пам'ятники і пам'ятні місця, вулиці, що носять імена героїв, підприємства й установи, інститути і технікуми, парки і стадіони, творчі організації, — про те, чим славне місто богатирів праці, руди і металу.

Путівник склав член правління Криворізької міської організації Українського Товариства охорони пам'ятників історії і культури, кандидат історичних наук П. Л. Варгатюк.

190 037

2-8-4

32-69M

ВСТУПНЕ СЛОВО ПРО МІСТО

У біографіях міст, як і людських, є пори дитинства, юності і зрілості. Кривий Ріг — одне з давніх поселень на півдні України. Воно старіше за сусідні Дніпропетровськ, Херсон або Миколаїв. Та дитинство і юність його склались не так сприятливо, як у згаданих міст. Двісті років Кривий Ріг був звичайнісіньким селом. Навіть ставши в 1860 році містечком, а далі центром відомого на весь світ залізрудного басейну, він залишався занедбаним глухим закутком Херсонської губернії. В жадобі наживи капіталісти грабували надра, жорстоко експлуатували робітників, даючи їм змогу лише ледве жити. Ніхто не дбав про благоустрій міста. З мільйонних прибутків виділялись жалюгідні крихти на охорону здоров'я та освіту. Тільки з перемогою Радянської влади, вступивши в пору зрілості, Кривий Ріг став сучасним впорядкованим містом. У радянському суспільстві він знайшов щастя трудитись на благо соціалістичної Батьківщини.

І сталися чудові, і водночас природні для нашої дійсності зміни: місто перетворилось у великий індустріальний і культурний центр України. Велетні підприємства, високорозвинута багатогалузева промисловість, великі житлові масиви, численні школи, технікуми і інститути, парки, стадіони, Палаці культури і відпочинку, кінотеатри і лекторії, лікарні і санаторії, досконале комунальне господарство — ось що визначає його сучасні риси.

Кривий Ріг бурхливо зростає. За останні 50 років його населення збільшилось у 10 разів. Серед нових будинків нерідкими є стоквартирні. В п'яти таких будинках розмістилось би все населення Кривого Рога кінця XVII століття. За роки Радянської влади житлова площа міста зросла більш ніж у 15 разів і зараз стано-

виль 5,3 мільйона кв. метрів. За розмірами житлової площі і кількістю населення Кривий Ріг зараз займає перше місце серед необласних і восьме — серед всіх міст України.

Усіх, хто вперше оглядає місто, вражають його грандіозні розміри. Розташований на площі в 440 кв. кілометрів, Кривий Ріг простягнувся на 100 кілометрів з півночі на південь вздовж рік Саксагані та Інгульця, охопивши собою майже весь залізорудний басейн. Не об'їдеш його за день, не оглянеш і за тиждень щоденних мандрів. Колишні рудничні селища та навколишні села увійшли у межі міста, органічно злилися з ним і самі переродились. Колишні старі вулиці і площі були реконструйовані, стали окрасою міста. Разом з тим, зростаючи, місто вийшло за свої околиці, створило нові житлові райони, які за архітектурним оформленням і побутовими зручностями не поступаються перед кращими архітектурними зразками. Житлові квартали потопують у зелені садів і парків, чергуються з гладдю ставків і водоймищ. Не можна не захоплюватись своєю родною, неповторною, мальовничою красою міста.

Але, зрештою, обличчя міста визначають люди, його жителі. Створення архітектурних ансамблів, прикраслення площ і вулиць, піднесення промисловості, соціальні і культурні здобутки — все це справа розуму, серця і рук людей. Кривий Ріг по праву можна назвати містом революційних, бойових і трудових традицій. Криворізькі робітники брали активну участь у трьох російських революціях, у громадянській війні, мирному соціалістичному будівництві, захищали країну від німецько-фашистських загарбників. У післявоєнні роки ще більше поповнилась скарбниця героїчних справ криворізьців. 25 із них стали Героями Соціалістичної Праці. Орденами Союзу РСР були нагороджені сотні трудівників, передові колективи, комсомольська організація міста.

Знайомству з минулим і сучасним Криворіжжя присвячена ця книга. Хай допоможе вона вам прилучитися до подвигів наших славних земляків і полюбити славне місто гірників і металургів, хай викличе бажання зробити його ще кращим і величнішим, гідним епохи будівництва комунізму.

При написанні цього путівника-довідника були використані архівні джерела, опубліковані праці, мате-

ріали газети «Червоний гірник» та історико-краєзнавчого музею, спогади ветеранів та розповіді сучасників. Автор щиро вдячний старим комуністам З. Л. Заїнчковській, Ф. Л. Калиниченку, А. Г. Пахомову, Ф. Ф. Романовському, І. М. Сіренку, С. С. Тинку, Р. М. Яновій, працівникам Криворізького історико-краєзнавчого музею Н. М. В'язовській і Я. Г. Ракитіну та іншим товаришам, усні консультації, рукописні та друковані матеріали яких використані в цій книзі.

З ІСТОРІЇ КРИВОГО РОГА

Кривий Ріг має трьохсотрічну історію. Зародився він в середині XVII століття в північній частині Інгульської паланки (повіту) Запорозької Січі. Першою клітинкою сучасного міста був запорозький зимівник, що виник на лівому березі Саксагані, в місці її злиття з Інгульцем. Гадають, що засновником зимівника був козак Ріг, особа героїчна і легендарна. Поранений в боях у ногу чи втративши око, прозваний через це «Кривим» Рогом, козак облишив військову службу і оселився на Саксагані. З часом поряд з ним розмістились оселі інших відставних запорожців, чумаків та селян, що втекли від кріпацтва. Зимівник згодом став хутором, а далі — селом. Ім'я першого поселенця перетворилось у назву нового села*.

Село швидко зростало. Теплий клімат, привільні незаймані землі, повноводі ріки, порослі лісами і чагарниками балки, розкішні луки — все це сприяло хліборобству, скотарству, мисливству, рибальству та іншим заняттям місцевого населення. Немалу роль відіграло й розташування села на старому чумацько-козацькому Кизикерменському шляху, що з'єднував Перекоп з Кременчуком. Від села Широкого цей шлях йшов по лівому березі Інгульця, біля Кривого Рога по сучасній Широківській вулиці спускався до гирла балки Червоної, далі — на броді через Саксагань, після яких по сучасних Українській і Кременчуцькій вулицях прямував на Ганнівку, Зибкове і Кременчук.

Спочатку був заселений трикутник між ріками Інгулець і Саксагань та запорізькою дорогою (тут тепер

* За іншою легендою назва «Кривий Ріг» відображає рельєф місцевості між річкою Саксагань і балкою Червоною, де виникло село.

знаходиться площа і вулиця Леніна, вулиці Сиволапа, Калиниченка, Першотравнева, Садова та інші). Далі садиби криворіжців розташовувались угору по лівому березі Саксагані до гирла Сушкової балки (тут зараз площа Миру) та на території між цією балкою і балками Лихмановою і Березиною. Виникла перша вулиця, згодом названа Поштовою (нині проспект К. Маркса), пізніше подовжена до Карнаватки. Паралельно і перпендикулярно їй згодом виникло кілька інших вулиць.

В середині XVIII століття Кривий Ріг був уже великим селом, про що свідчить побудова в ньому у 1761 році церкви (церкви будувались тільки у великих селах). У 1781 році тут налічувалось 482 двори і 2184 жителі. Після ліквідації Запорозької Січі населення Кривого Рога і його околиць поповнювалось за рахунок колоністів і переселенців — німців, євреїв, балканських слов'ян і кріпаків, переселених поміщиками з інших губерній Росії. Завдяки цьому між Сушковою балкою і Базарною вулицею (нині вулиця Жовтнева) виникла Німецька вулиця (тепер вулиця К. Лібкнехта), розпочалось заселення місцевості над крутим лівим берегом Інгульця, між гирлами балок Червоної і Мохорової (згодом названої Черногоркою).

Та все ж населення Кривого Рога зростало повільно. Основна причина цього — голод у посушливі роки, холера і чума, які нерідко косили поселян.

З ліквідацією Січі Кизикерменський тракт став тоді однією з поштових доріг Росії. У Кривому Розі була відкрита поштова станція. Розташувалась вона біля гирла Сушкової балки — там, де й зараз знаходяться найстаріше відділення зв'язку і центральний телеграф міста. У 1781 і 1799 роках на цій станції зупинялись російські вчені В. Зуев і В. Ізмайлов, які першими описали залізні руди та інші мінерали басейнів Саксагані та Інгульця.

На основі відкритих покладів залізних руд в кінці XVIII століття в Кривому Розі передбачалось збудувати чавуноливарний завод, який би постачав своєю продукцією судноверфі Миколаєва і Херсона. Однак цей план не був здійснений.

З розвитком товарного виробництва виникли різні ремесла — ткацьке, кравецьке, шевське, гончарське, шорне, чинбарське, бондарське, колісне, столярне, ковальське та інші. Виділилась група ремісників і кустарів,

з'явилися посередники-торгівці. Потреби обміну викликали до життя постійні базари і періодичні ярмарки. Вже у XVII столітті в Кривому Розі щороку відбувалось чотири великих ярмарки. В дні ярмарків простора базарна площа на східній околиці села (там, де й зараз знаходиться центральний ринок) перетворювалась у своєрідне торгове містечко. Згодом ярмарки стали центром, де збиралися заробітчани, аби найнятись на сільськогосподарські роботи. Довгий час ярмарки, де влаштовували вистави бродячі артисти, були єдиним місцем розваг для жителів села.

Життя проходило в одвічному антагонізмі багатих і бідних. Заможна верхівка, що складалася з поміщиків, купців, торговців, власників дрібних майстерень, визискувала селян і ремісничу бідноту. Стихійний протест останніх нещадно придушувався. Становище більшості жителів особливо погіршилось, коли у грудні 1828 року Кривий Ріг був перетворений на кавалерійське військове поселення.

З переходом на становище військових поселенців селяни, що мали власне господарство, були зачислені в поселенський ескадрон, їхні сини віком від 18 до 45 років, придатні до стрійової служби, — в резервний ескадрон. Решта чоловіків цього віку, що залишалась після комплектування поселенського і резервного ескадронів, направлялась у діючі ескадрони кавалерійської дивізії, до якої входило поселення. Жителі села в цей час фактично були військовозакріпаченими, феодальні повинності їх тісно переплітались з жорстокою муштрою.

Не дивно, що вільний приток населення під час існування в Кривому Розі військового поселення (1829—1857 роки) майже припинився. Військові власті змушені були у 1842 році переселити сюди близько 250 чоловік з київського та подільського військових поселень. Цих людей розмістили в нагірній частині села між Червоною Сушковою і Лихмановою балками. На розі Поштової і Базарної вулиць у 30-і роки була збудована школа для дітей військових поселенців. У школі вивчали грамоту, начала арифметики, «закон божий», ремесла і військову справу. З ліквідацією військового поселення на базі цього закладу почала діяти перша на Криворіжжі початкова школа.

За переписом 1859 року в Кривому Розі налічувалось 554 двори і 3644 жителі. У цей час з'явилися перші посе-

лення на правому березі Саксагані в районі Кандибної та Іванової балок. На правому березі Інгульця розпочалося залюднення Гданцівки. Тут вже існувало чотири сільця, що мали 42 двори і 312 жителів. Інші поселення, що входять у сучасне місто, нараховували: Інгулець — 165 дворів і 1396 жителів, Олександродар (Рахманівка) — 151 двір і 1149 жителів, Довгинцеве — 64 двори і 437 жителів, Вечірній Кут — 35 дворів і 314 жителів, Веселі Терни — 85 дворів і 593 жителі.

У 1860 році Кривий Ріг був проголошений містечком. У цьому акті проявилось визнання його зрослої економічної ролі. Але й після цього тривалий час Кривий Ріг залишався типовим селом. Його швидкий промисловий розвиток розпочався лише в останній чверті XIX століття в зв'язку з розробкою залізної руди.

Геологічні дослідження, проведені в XIX столітті на Криворіжжі, встановили наявність великих промислових запасів залізних руд. Поряд з цим велось і археологічне вивчення краю, для чого багато зробили вихованець Дерптського університету, місцевий землевласник О. М. Поль та самоучка, краєзнавець-любитель О. І. Пузіно. У Дубовій, Ковальській та інших балках, починаючи з 1866 року, вони виявили палеолітичні поселення та окремі знахідки неолітичної доби. Пізніше місцевий краєзнавець П. І. Сочинський та інші дослідники вивчили два курганних поховання мідно-бронзового віку (курган у центрі міста та Цареву могилу на Гданцівці), де були виявлені бронзові знаряддя і прикраси та примітивні кам'яні зображення. Подібні поховання знайдені і в наш час, кілька років тому. Все це свідчить про давню заселеність Криворіжжя. Одночасно наприкінці XIX століття в Дубовій і Червоній балках були відкриті залишки скіфських розробок залізних руд і плавильних печей, що підтверджує важливе значення рудних покладів басейнів Саксагані і Інгульця для розвитку металургії заліза в Скіфії.

Видобуток залізної руди за нових часів розпочався після того, як було утворене акціонерне «Товариство криворізьких залізних руд» і розпочато будівництво залізниці між Донбасом і Криворіжжям. Саксаганський рудник цього товариства — перший у басейні — було відкрито у 1881 році. Після 1884 року, коли була введена в дію Катерининська (зараз Придніпровська) залізниця, розпочали видобуток руди металургійні товариств-

ва — Новоросійське, Брянське і Дніпровське, які відкрили Ростовський, Олександрівський, Брянський, Шмаковський, Галковський і інші рудники. Бурхливий розвиток залізорудної промисловості Кривбасу відбувався в 90-х роках XIX століття. Видобутком руди тут займались 25 акціонерних компаній, які мали 79 рудників. Цьому піднесенню сприяло дальше розширення Катерининської залізниці, Долинська, Саксаганська і Інгулецька, вітки якої з'єднали всі рудники басейну. В 1897 році по видобутку руди молодий басейн посів перше місце в Росії.

У 90-і роки поряд з залізорудною на Криворіжжі виникла металургійна галузь промисловості: в 1892 році почав діяти Гданцівський чавуноливарний завод, який тоді щорічно виробляв 50 тисяч тонн чавуну. На початку XX століття в містечку налічувалось кілька десятків дрібних промислових і торгових підприємств (механічні заводи, цегельний завод, фабрика фарб, парові і водяні млини, олійні, лісні і вугільні склади тощо).

Промисловість міста і басейну, як і всієї країни, розвивалась циклічно. У 1900—1903 роках вона була охоплена економічною кризою. Зменшилось число діючих рудників, скоротився видобуток залізної руди. Криза змінилась депресією. В 1910—1913 роках настало нове промислове піднесення. Напередодні першої світової війни в Кривбасі було видобуто 6,3 мільйона тонн руди, тобто близько 70 процентів загальноросійського виробництва. Гданцівський завод дав у цей час понад 70 тисяч тонн металу.

У період кризи і застою посилилась концентрація виробництва, відбувся перехід від кар'єрного до шахтного способу видобутку руди, почали застосовуватись парові й електричні підйомники. Видобуток руди зосередився в руках найбільших акціонерних компаній. У 1913 році 12 з них давали 86 процентів усього видобутку руди в Кривбасі. Відбулося злиття банківського і промислового капіталів. У Кривому Розі почали функціонувати відділення трьох комерційних банків. На базі концентрації капіталу виникли монополії. У 1907 році шість залізорудних компаній утворили синдикат «Продаруд», який зосередив значну частину видобутку і збуту руди. Інші залізорудні підприємства знаходились під контролем синдикатів «Продамет» і «Продвугілля».

Розвиток Криворізького басейну спричинив до зрос-

тання населення в місті і в навколишньому рудничному районі. За 20 років після реформи 1861 року число жителів міста подвоїлось. Значно зросло воно в 90-і роки. В. І. Ленін писав, що в містечку Кривий Ріг населення зросло з 1887 року по 1896 рік від 6000 до 17000 душ. У зв'язку з побудовою металургійного заводу, як відзначав В. І. Ленін, відбувався дальший ріст населення Гданцівки. За даними перепису 1897 року, набагато збільшилось число жителів в усіх робітничих селищах басейну. Напередодні Жовтня в Кривому Розі проживало 26,7 тисячі, на Гданцівці — 2 тисячі, в Довгинцевому — 5,5 тисячі, а всього в басейні — понад 60 тисяч чоловік.

Переважну частину населення Криворіжжя становили робітники. Наприкінці XIX століття тут нараховувалось до 6 тисяч, а напередодні першої імперіалістичної війни — близько 26 тисяч робітників.

Побудова Катерининської залізниці і розвиток Кривбасу дали поштовх посиленню житлового будівництва в місті і на рудниках. Виникли нові селища — Тарапаківка (тепер — імені МОДРу) і Карнаватка, між ними було забудоване правобережжя Саксагані, розширились селища Гданцівка і Довгинцеве, були зведені будинки навколо Саксаганського рудника, по вулиці Пограничній (тепер вулиця Кобилянського) і на схилах балки Червоної. У північній частині басейну утворились робітничі селища навколо рудників Галковського, Шмаковського, Ростковського, Дубовобалківського та інших.

Спочатку гірники жили в групових і індивідуальних землянках, схожих більше на могили чи «вовчі конури», ніж на житло людей. Часто такі землянки становили значну частину рудничних селищ. Пізніше підприємці почали будувати для робітників глинобитні та кам'яні казарми, в яких на двох'ярусних нарах розміщувалось по 50—60 чоловік. Службовці та кваліфіковані робітники проживали в цегляних «сімейних» будинках.

У кінці XIX століття одноповерхові цегляні будинки стали зводитись і в містечку. На початку XX століття на Поштовій, Базарній, Вокзальній і Миколаївській (тепер — вулиця Леніна), Глинці та інших вулицях з'явилися двоповерхові житлові будинки, крамниці й установи. Зводились вони без плану, а про архітектурний стиль їх й говорити нічого. Містечко залишалось вкрай занедбаним і непорядкованим. Воно не мало ні водопроводу,

ні каналізації, ні електроосвітлення. Вулиці були незаможними і під час дощів по них неможливо було ні пройти, ні проїхати. Старожили згадують, що були випадки, коли в багнюці на Поштовій вулиці тонули вози і коні. Тільки незадовго перед 1917 роком було забруковано частину Поштової та Вокзальної вулиць. Єдиним міським транспортом були брички візників, що групувались на Візницькій площі (тепер — вулиця імені М. М. Янова) та Іорданській вулиці (тепер — вулиця Першотравнева).

Лише в 90-і роки в Кривому Розі була збудована лікарня. Згодом виникли невеликі лікарні і амбулаторії на рудниках. У кінці XIX століття в містечку діяло кілька початкових шкіл. Напередодні Великого Жовтня на Криворіжжі було 26 земських, церковнопарафіяльних, залізничних і рудничних початкових шкіл, дві єврейські школи, приватні гімназія і прогімназія, сільськогосподарське і комерційне училища. Проте вони охоплювали ледве шосту частину всіх дітей шкільного віку. З культурних закладів діяли кінотеатри «Колізей», «Чари» і «Новий». Всі вони, як і міська бібліотека, були приватними.

Жорстока експлуатація і політичне безправ'я штовхали робітників Криворіжжя на боротьбу проти царизму, поміщиків і капіталістів. Розпочавшись наприкінці XIX століття, ця боротьба поступово набирала організованого і свідомого характеру. В ході її передові робітники усвідомили необхідність утворення революційних організацій. В кінці 1902 — на початку 1903 років у містечку і на станції Довгинцеве виникли дві соціал-демократичні організації, якими керували Т. А. Рейніш і М. С. Монастирський. Зв'язані з іскрівським Катеринославським комітетом РСДРП, ці організації не лише пропагували марксизм, а й вели агітацію серед робітників. Пізніше виникли й інші організації, у створенні яких брали участь В. А. Валявко, В. П. Чередниченко, В. Т. Приймак.

1905 рік на Криворіжжі був відзначений масовими страйками.

У жовтні і грудні 1905 року на Криворіжжі відбулись два загальних політичних страйки. У грудні місяцями рух набрав характеру збройної боротьби з царськими військами. Царизм вчинив судову розправу над 26 учасниками грудневих подій. Але репресії не припинили

боротьби: під час спаду революції на Криворіжжі продовжували відбуватись масові економічні і політичні страйки.

Не припинилась боротьба проти царизму та капіталістів і в період між революцією 1905 року і Лютневою буржуазно-демократичною революцією 1917 року. Вистоявши проти реакції, передові робітники згуртувались навколо партійних організацій, встановили зв'язки з ленінською «Правдой», більшовицькою фракцією IV Державної думи і готувались до нових революційних боїв. Робітничий рух продовжувався під час імперіалістичної війни.

Лютнева революція 1917 року викликала загальне піднесення на Криворіжжі. На проведених на початку березня мітингах і демонстраціях робітники вітали повалення царизму. Вони ліквідували управління поліцмейстера, камери земського начальника і мирового судді, податкове присутствіє та інші органи старої влади, роззброїли поліцію і жандармів. У першій половині березня була обрана Криворізька районна Рада робітничих і солдатських депутатів, яка пізніше об'єдналася з Радою селянських депутатів. Одночасно виникли буржуазні органи влади — місцевий громадський комітет, волосні виконавчі комітети, установи херсонського і верхньодніпровського повітових комісарів Тимчасового уряду.

Після Лютневої революції на Криворіжжі були відновлені і зміцнені більшовицькі організації, встановлені зв'язки з Катеринославським партійним комітетом і ЦК РСДРП(б). Натхнені Квітневими тезами В. І. Леніна, рішеннями Квітневої конференції і VI з'їзду РСДРП(б), криворізькі більшовики розгорнули підготовку до соціалістичної революції. У період двовладдя, викриваючи угодовську політику меншовиків і есерів, вони значно посилили свій вплив у профспілках, заводських і рудничних комітетах, влаштовували масові мітинги і демонстрації, керували страйковою боротьбою робітників. Коли після липневих подій двовладдю прийшов кінець, більшовики включились у підготовку до збройного повстання, активізували роботу в масах. Навіть в умовах репресій на липневих перевиборах вони домоглися утворення партійної фракції в Криворізькій Раді. Ще більше посилювався вплив більшовиків під час боротьби з корніловщиною. У вересні-жовтні збори ро-

бітників багатьох підприємств приймали більшовицькі резолюції. На осінь 1917 року значно зросли ряди членів партії. Оформились Криворізька і Вечірньокутська (Дубовобалківська) районні організації більшовиків, які нараховували близько тисячі партійців. У них активно працювали С. С. Тинок, А. А. Смукаус, П. П. Сиволап, В. П. Чередниченко, І. Л. Калиниченко. За дорученням Катеринославського комітету цим організаціям подавали допомогу В. А. Валякко і М. В. Копилов та уповноважений ЦК РСДРП(б) А. А. Вербов.

Одноставно підтримавши Велику Жовтневу соціалістичну революцію, трудящі Криворіжжя посилили боротьбу за перемогу влади Рад. Зміцнився вплив більшовиків у масових організаціях. Ряди Червоної гвардії на кінець 1917 року налічували тисячу чоловік. Був встановлений зв'язок з штабом військ В. О. Антонова-Овсієнка, направлених РНК РРФСР на допомогу українському народу в боротьбі з контрреволюцією. З Катеринослава була одержана частина зброї, доставленої за розпорядженням В. І. Леніна з Тули. 9 січня 1918 року внаслідок збройного повстання робітників при підтримці Червоної гвардії у Кривому Розі перемогла влада Рад.

У роки громадянської війни трудящі залізорудного краю героїчно захищали Радянську владу, зміцнювали завоювання Великого Жовтня.

1-й Криворізький революційний полк, Донецький і Веселотернівський загони Червоної гвардії боролись проти австро-німецьких загарбників на Криворіжжі, під Олександрівськом (Запоріжжям), у Донбасі, а відійшовши з України, брали участь в обороні Царицина, в боях на Північному Кавказі. Евакуйовані з міста залізничники за завданням РНК РРФСР обслуговували радянські війська на Східному фронті.

Криворізькі комуністи брали участь у завершенні процесу об'єднання більшовицьких організацій України. Представники Криворіжжя П. П. Сиволап та М. М. Семібратов були присутні на I з'їзді Комуністичної партії України.

В окупованому Кривбасі виникло кілька підпільних партійних організацій. Поряд з комуністами, залишеними для підпільної роботи, до них входили більшовики, направлені ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У — М. М. Семібратов, Я. А. Курасов та інші. Німецькі окупанти заарештували і 2 червня розстріляли групу підпільників,

якою керували І. Л. Калиниченко і В. П. Чередниченко. Другу підпільну групу, заарештовану пізніше на Ростовському руднику (О. К. Фесенко, Г. Ф. Сирічко та інші), пощастило врятувати об'єднаними зусиллями криворізьких і катеринославських робітників. Найактивнішою була нелегальна більшовицька організація, яка діяла під прикриттям напівлегальної профспілки «Горнотруд». Під її керівництвом була утворена робітничка дружина, яка 15 листопада 1918 року здійснила переможне збройне повстання проти гетьманських органів влади. У грудні трудящі Криворіжжя вступили в боротьбу з бандами пеглюрівської Директорії і вели її до приходу радянських військ на початку лютого 1919 року.

26 лютого 1919 року в місті відбувся перший повітовий з'їзд Рад. Містечко Кривий Ріг було проголошено містом, центром нового повіту, який увійшов до складу Катеринославської губернії. Слідом за організацією повітового виконкому Рад був утворений повітовий комітет КП(б)У. Під керівництвом повітового раднаргоспу розгорнулися відбудовчі роботи на кількох рудниках басейну. На Криворіжжя прибула урядова комісія, щоб обстежити рудники і підготувати їх до відбудови.

У травні мирна праця трудящих Кривбасу була перервана нападом банд григор'івців. Для боротьби з ними були мобілізовані всі комуністи, партійні, радянські і господарські працівники. В середині травня був створений 1-й Криворізький комуністичний полк під командуванням П. Я. Мануйлова і К. В. Мохура. Полк влився у групу військ О. Я. Пархоменка і брав участь у остаточному розгромі григор'івців. 23 травня Криворіжжя було очищене від заколотників.

У червні за закликом В. І. Леніна частина криворізьких робітників була мобілізована на боротьбу проти Денікіна. З підходом фронту в Червону Армію вступило 14 тисяч робітників і селян Криворізького повіту. В Придніпров'ї проти ворога боровся 1-й Криворізький комуністичний полк. У його ряди вступили всі члени міської комсомольської організації, утвореної 15 червня 1919 року. На початку серпня червоноармійці, працівники партійних і радянських установ відійшли з Криворіжжя через Херсон і Миколаїв у район Одеси, де влились у південну групу радянських військ.

На захопленій денікінцями території, в тому числі й

на Криворіжжі, робітники і селяни розгорнули партизанську боротьбу. У кінці 1919 року повстанці завдали чимало ударів денікінцям. Місто кілька разів переходило з рук в руки. У січні 1920 року воно було визволене наступаючими частинами 45-ї стрілецької дивізії під командуванням Й. Е. Якіра. На Криворіжжі остаточно перемогла влада Рад.

Відновили роботу повітовий виконком Рад і повітовий комітет КП(б)У, повітове бюро профспілок, згодом були утворені міський і повітовий комітети комсомолу, повітовий комітет незаможних селян. Всією промисловістю відав повітовий раднаргосп, а гірничою — районне управління Криворізького басейну (Райруда). Керовані повітовими партійними, радянськими і господарськими органами, трудящі Криворіжжя відремонтували залізничні колії, багато паровозів і вагонів, ввели в дію понад 20 дрібних підприємств.

Протягом 1920 року в місті з успіхом проходили різні кампанії, в ході яких роз'яснювалась політика Комуністичної партії та Радянської влади. У цій роботі велику роль відіграли агітпоїзди «Жовтнева революція» та ВУЦВКУ, які на чолі з М. І. Калініним та Г. І. Петровським у серпні побували в різних районах Криворізького повіту.

На початку відбудовчого періоду трудящі міста зустрілися з великими труднощами. Рудники Кривбасу, металургійний завод, більшість дрібних промислових і торговельних підприємств були зруйновані. Націоналізований житловий фонд потребував термінового ремонту. Населення містечка зменшилось за час війни на 15⁰/₀. Число гірників зменшилось до тисячі чоловік. Продовольче становище у 1921 році погіршилося у зв'язку з неврожаєм, а політичне — в зв'язку з діями контрреволюційних банд.

На основі нової економічної політики, схваленої Х з'їздом РКП(б), в найближчі роки було досягнуто піднесення сільського господарства. Спираючись на допомогу Радянського уряду, криворізькі робітники зосередили зусилля на відбудові промисловості.

На кінець відбудовчого періоду в басейні діяли 6 і готувались до пуску 11 рудників. Та видобуток руди ще не досягав довоєнного рівня.

У відбудовчий період були досягнуті перші успіхи у впорядкуванні міста. В 1925 році на Криворіжжі діяло

3 лікарень, 6 амбулаторій, кілька фельдшерських пунктів. У 21-й школі навчалось близько 7 тисяч дітей трудящих. Першими середніми спеціальними закладами були педагогічний і гірничорудний технікуми, робітничий факультет і трирічна радянсько-партійна школа. Була створена сітка шкіл профосвіти. Культурні потреби трудящих задовольняли театр, кінотеатр, 8 клубів, 22 бібліотеки.

У 1923 році Кривий Ріг став центром округу, який об'єднав 18 сільських районів. До нього входив також перший внутрішній міський Залізорудний район.

Виконуючи постанови XIV, XV і XVI з'їздів партії, робітники Криворіжжя, керовані комуністами, взяли активну участь у будівництві соціалізму в СРСР.

У початковий період соціалістичної реконструкції була завершена відбудова рудників басейну, відновлено довоєнний рівень видобутку руди. У роки першої п'ятирічки були збудовані великі шахти «Капітальна», «Центральна», імені Г. К. Орджонікідзе, імені Комінтерну та інші, розпочалась реконструкція старих шахт, посилилась механізація гірничих робіт, завершився перехід від кар'єрного до шахтного видобутку руди. У 1927—1929 роках додатково до плану ГОЕЛРО була збудована Криворізька районна електростанція (КРЕС) імені Ілліча, що значно посилило енергоозброєність рудників басейну. В 1930 році були введені в дію Центральні механічні майстерні Південнорудного тресту, згодом перетворені в завод гірничорудного обладнання «Комуніст». Продукція цього заводу забезпечувала здійснення технічного прогресу в гірничорудній промисловості. В кінці першої п'ятирічки (влітку 1931 року) розпочалось будівництво Криворізького металургійного заводу. Перша домна його стала до ладу в 1934 році.

До 1932 року Кривий Ріг залишався центром округу. Ввійшовши пізніше до складу Дніпропетровської області, місто ще до 1937 року об'єднувало також значну частину навколишньої сільської місцевості. Тому в процесі будівництва соціалізму партійні та радянські органи округу і міста займалися також соціалістичним перетворенням сільського господарства. Робітничий клас подавав велику політичну і культурну допомогу трудовому селянству. Під час масової колективізації 175 комуністів-двадцятип'ятитисячників округу відгукнулись на заклик партії. Пізніше велика група комуністів Кривого Рога

була направлена на роботу в політвідділи МТС і радгоспів. І надалі шефська допомога селу знаходилась у центрі уваги партійних, радянських, комсомольських і профспілкових органів міста.

Друга і третя п'ятирічки були роками дальшого зростання промислової могутності Кривбасу. У цей час було збудовано 12 нових великих шахт, завершилась реконструкція інших шахт і рудників. Набагато зросла потужність залізорудної промисловості. З року в рік збільшувався видобуток руди в басейні. В 1940 році він у три рази перевищив рівень 1913 року. На металургійному заводі було збудовано ще дві доменні печі. В 1940 році цей молодий завод виробив 928 тисяч тонн чавуну, що становило п'яту частину його виплавки на всіх металургійних заводах дореволюційної Росії. З побудовою мартенівського і бесемерівського цехів завод став давати також сталь. Поряд з металургійним, для задоволення його потреб, у роки другої п'ятирічки виріс потужний коксохімічний завод.

В роки довоєнних п'ятирічок на Криворіжжі було збудовано багато підприємств легкої та харчової промисловості. Серед них — три хлібозаводи, два маслозаводи, молокозавод, м'ясокомбінат, холодильник, рибкопильний завод, мебльова фабрика, фабрики одягу і взуття та інші.

У 1940 році в місті діяло понад 175 промислових підприємств. На них працювало понад 60 тисяч робітників.

Розвиток Кривбасу здійснювався на основі державних планів. Комуністична партія, уряди СРСР і УРСР подавали місту фінансову і матеріальну допомогу, приймали постанови і вживали заходи, спрямовані на дальше піднесення його залізорудної і металургійної промисловості. У різний час в місті побували видатні партійні і радянські діячі С. В. Косіор, Г. К. Орджонікідзе, Г. І. Петровський, П. П. Постишев, В. Я. Чубар, Д. С. Коротченко, Л. І. Брежнев.

У процесі будівництва соціалізму зростали й люди — творці нового суспільства. Напередодні і в період першої п'ятирічки в місті розгорнулось соціалістичне змагання та ударництво. У другу п'ятирічку більшість робітників була охоплена стахановським рухом. Трудячі Криворіжжя успішно змагалися з робітниками Придніпров'я, Уралу і Донбасу. Другу п'ятирічку гірники